

Dindarlık-Ahlak İlişkisi ve Dini-Toplumsal Yansımaları

Öz: Din, Yüce Allah tarafından gönderilen ilahî kurallar bütünüdür. Dini kuralların benimsenip yaşanmasına dindarlık, dini değerleri hayatına tatbik eden kişi ve toplumlara, dindar kişi ve toplum adı verilir. Ahlak ise bireyin, Yüce Yaratıcı'ya, kendisine, diğer insan ve varlıklara karşı görev ve sorumluluklarını yerine getirmesi demektir. Ontolojik olarak ahlak, insanî bir evrensel değerdir. İnsan, iç dünyasındaki umut, korku, his ve heveslerinin yanında eğitim, din, kültür ve sosyal çevresiyle var olan bir varlıktır. Onun ahlakını şekillendiren etkenlerden biri hiç şüphesiz din fenomenidir. İslam'a göre ahlak, hem dinin bir parçasını oluşturur hem de ondan ciddi bir şekilde etkilenir. Bu sebeple ahlakın, dinden bağımsız olarak düşünülmesi mümkün değildir. Ancak dindarlık ile ahlak arasındaki ilişki, insanın her zaman görmek istediği, fakat bazen göremediği olumsuz bir şekilde ortaya çıkabilmektedir. Bu durum ise, insanlarda bir çelişkiye ve dolayısıyla bir hayal kırıklığına sebep olmaktadır. Dindarlık anlayışı ile ahlak arasındaki çelişki ya dinin tam anlamıyla yaşanmamasından ya da ahlaki değerlerin gerçek anlamda kavranmamasından kaynaklanmaktadır. Tarihsel olarak dindarlık-ahlak ilişkisinde ortaya çıkan çelişki, toplumda birtakım teolojik ve sosyal problemlere neden olmaktadır. Zira çoğu zaman insan, olguları algılar üzerinden okumaktadır. Bu nedenle o, dine dair algılarını, dindar kişiler üzerinden okumakta ve onların davranışlarına bakarak oluşturmaktadır. Yani insan, bazen dindar görünür birey, kurum ve grupların eylemlerinde görülen gayr-i ahlaki durumları dine atfetmekte ve onunla dinî değerleri yorumlamakta ve hatta yargılamaktadır. Bu durum ise, çoğu zaman toplumsal dokuya zarar verecek şekilde hem dindar olmayanlarda, dine dair olumsuz bir kanaate sahip olmasına hem de dinî gruplar arasında olumsuz bir algının oluşmasına neden olabilmektedir. Yani bu düşünce, hem dindar olmayan, dinden soğumasına hem de dindar ile dindar olmayanlar arasında bir uzaklaşmaya ve ötekileştirilmeye sebep olabilmektedir. Halbuki din, hem kendi mensuplarında gerçek anlamda ahlaki olmalarını talep etmekte hem de dindarların davranışlarının, din için tanımlayıcı bir unsur olarak algılanmasını doğru ve yeterli kabul etmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Din, Dindarlık, Dindar, Ahlak.

Maksut ÇETİN

Religious-Moric Relationship and Religious-Social Reflections

Abstract: Religion is a set of divine rules sent by Almighty God. Adoption and living of religious rules is called religiosity, people and societies that apply religious values to their lives are called religious people and societies. Morality, on the other hand, means that the individual fulfills his duties and responsibilities first towards the Supreme Creator, then towards himself and other people and beings. Ontologically, morality is a universal human value. Man is an entity that exists with his education, religion, culture and social environment as well as his inner world of hope, fear, feelings and enthusiasm. One of the factors shaping his morality is undoubtedly the phenomenon of religion. According to Islam, morality both forms a part of religion and is seriously affected by it. Therefore, it is not possible to consider morality independently of religion. However, the relationship between religiosity and morality can emerge in a negative way that people always want to see but sometimes cannot. This situation causes a contradiction and thus a disappointment in people. The contradiction between religiosity and morality stems from either not living in the full sense of religion or not really understanding the perception of morality. Historically, the contradiction that has emerged in the relationship between religiosity and morality causes some theological and social problems in society. Because most of the time, people read facts on perceptions. Therefore, he reads his perceptions of religion through religious people and forms them by looking at their behavior. In other words, people sometimes attribute the immoral situations seen in the actions of individuals, institutions and groups that seem religious to religion and interpret and even judge religious values with it. This situation, on the other hand, can cause both non-religious people to form an opinion about religion and create a negative perception among groups, often damaging the social fabric. In other words, this thought can cause both the non-religious to be alienated from religion and the exclusion and marginalization between the religious and the non-religious. However, religion both demands from its members to be truly moral and does not accept that the behavior of religious people is perceived as a defining element for religion as correct and sufficient.

Keywords: Religion, Religiosity, Religious, Morality.

* Doç. Dr. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı. E-Posta: maksutcetin25@gmail.com ORCID ID: <https://www.orcid.org/0000-0002-4851-5412>

Giriş

Ontolojik ve tarihsel olarak İslam dini, hem ahlaklı kişiler yetiştirmeyi hedefle-
mekte hem de adaletli toplumlar oluşturmayı amaçlamaktadır. Zira Müslüman
birey ve toplumların ahlaklı tutum ve davranışlara sahip olmasında dinin öne-
mli bir rolü vardır. Çünkü İslam'ın ana gayesi ahlaklı birey ve toplumlar meydana
getirmektir. Ancak dindar kişi ve grupların bazen ahlak dışı birtakım tutum ve
davranışlar ortaya koyduğu da bir gerçektir. Bu durum, bir paradoks oluşturduğu
için din, dindarlık ve ahlak kavramlarının muhtevası ve ilişkisi, ahlaklı olmanın
neden ve sonuçları, dinî ve toplumsal yansımaları gibi konuların ele alınarak izah
edilmesi gerekir. Onun için bu makalede din(darlık)-ahlak kavramların anlamı ve
ilişkisi, bunların karşılıklı sebep ve sonuçları, ahlakın dindeki statüsü, Müslüman
birey ve toplumlarda görülen gayr-i ahlaki davranışların nedenleri ve beşerî yan-
sımaları ele alınacaktır.

1. Din, Dindar(lık) ve Ahlak Kavramları

Din, Yüce Allah tarafından peygamberler aracılığıyla insanları dünyada ve ahiret-
te mutlu etmek için gönderilmiş ilahî kurallar bütünüdür.¹ Başka bir ifadeyle din,
Allah tarafından kurulan bir sistem olup akıl sahiplerini kendi irade ve tercihleriyle
bizzat hayırdan ibaret olan ve peygamberler tarafından tebliğ edilen şeylere
sevk eden bir olgudur.² Kalam alimlerine göre dinin üç farklı boyutu söz konusu-
dur. Bunlardan biri iman, diğeri amel (ibadet, muamelat), sonuncusu ise ahlak-
tır.³ Dolayısıyla onlara göre din denilince bu üç boyutun tamamı kastedilmekte-
dir. Dinin gönderilme amacı, insanları doğru bir bilgiyle donatarak önce bir sahih
inanca, sonra salih bir amele ve en sonda ise güzel bir ahlaka sevk ederek sağlam
bir toplum meydana getirmektir. Onun için din; birey, grup ve toplumun hayatını
derinden etkileyerek onlara yön veren bir olgu olarak kabul edilmektedir.⁴

Dindarlık, bir dini benimseme ve ona mensup olma anlamına gelir. Yani bir kişi-
nin, mensubu olduğu dine ait bilgi, inanç ve faaliyetlerle meşgul olma durumu-
na dindarlık denir. Başka bir ifadeyle dindarlık, bir dinin ön gördüğü inanç, amel
ve ahlakî ilkeleri kabul etme ve onları kendi duygu, düşünce ve davranışlarında
tezahür ettirme manasına gelir. Bir dini benimseyen ve onun ilkelerine göre ya-

1 Hayreddin Karaman vd., İmihal, (İstanbul: Divantaş Yayınları, 1998), I, 2-3.

2 Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), I, 83.

3 İlyas Çelebi, *İslam'ın İnanç Esasları*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2009), 13 vd.

4 A. Saim Klavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 23.

şayan kişilere dindar adı verilir.⁵ Bu açıdan dinin gereğini kabul eden ve bir dine mensup olan herkes, dindar sayılabilir. Ancak burada dindar denildiğinde, genellikle dine biraz daha fazla bağlı olan ve dinî pratiklerini yerine getiren kişi ve grupları kastetmekteyiz. Dolayısıyla dindarlık durumu, izafidir. Tam bir tanımını yapmak ve ona kesin bir sınır çizmek zor olduğundan dindarlık, daha çok yansımaları üzerinden tarif edilmektedir. Çünkü çoğu zaman din, her bir birey ve grup için ayrı bir anlam ifade etmekte ve farklı şeyler çağrıştırmaktadır. Dindarlık algısı ve dinin yaşanma düzeyi farklı olduğundan, biz bu kavramla, İslam'a inanan ve onun pratiklerini (ibadet) yerine getiren kişi ve grupları kastediyoruz.

Ahlak, Arapça hulk (huy) kelimesinden gelmekte⁶ olup sözlükte huy, karakter, tabiat, hal ve hareket tarzı gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁷ Terim olarak ahlak, her hangi bir düşünce ve iç dürtüye gerek kalmadan insanda kolayca ve rahatlıkla meydana gelen ve ruhta kökleşmiş bir meleke olarak tanımlanmaktadır.⁸ Başka bir ifadeyle ahlak, insanın, iyi ve kötü nitelikler olarak ortaya koyduğu iradeli davranışlardır. İnsanın herhangi bir eyleme dair meleke kazanması için öncelikle o eyleme ilgi duyması, ardından ona dair bilgi kazanması ve son olarak ona yönelmesi gerekir. İslam ahlakı, Allah'a karşı saygı ve tazimde bulunmayı, yaratılmışlara karşı ise şefkatli ve yararlı olmayı ifade eder.⁹ Burada ahlak ilkesi, insanın, öncelikle Yüce Allah'a iman ve ibadetini, daha sonra başta kendi nefsi olmak üzere diğer varlıklara karşı şefkat ve merhametini içerir. Dolayısıyla bu prensip, insanın tüm varlıklara yönelik dürüst, adaletli ve merhametli bir şekilde görev ve sorumluluklarını yerine getirmesi anlamına gelir.

Ontolojik olarak insanın varlık dünyasına çıkması, Yüce Allah'ın ilim, irade ve kudretine bağlı iken,¹⁰ manevî ve ahlakî özünün ortaya çıkışı ve geliştirilmesi ise, insanın kendisine bırakılmıştır.¹¹ Varlık olması bakımından insanlar eşit ise de insani istek ve eğilimler karşısında akıl ve iradesini kullanma bakımından farklıdır. Bu durum bir ayette şöyle ifade edilmiştir: "*De ki! 'Herkes kendi yapısına uygun işler görür.'*"¹² Bu

5 Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları), 2005, 188.

6 Nasiruddin Tusî, *Ahlak-ı Nasirî*, çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), 81.

7 Mustafa Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2012), 30.

8 Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazalî, *İhyau Ulumi'd-Din*, trc. Sıtkı Güllü, (İstanbul: Huzur Yayın-Dağıtım, 1998), III, 117.

9 Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, 460.

10 Bkz. Hicr, 15/28-29; Tin, 95/5-6.

11 Bkz. Kehf, 18/29.

12 İsra, 17/84.

ayette ifade edildiği gibi her insan huy, istidat, mizaç ve karakterine uygun bir şekilde davranır. Yani insanın tabiatında, salt insan olarak sahip olduğu erdemler ile insan olmanın zorunlu kıldığı erdemler mevcuttur. İnsan olmanın zorunlu kıldığı erdemler, insan fitratında bulunan akıl ve iradenin doğru bir şekilde kullanılmasıyla elde edilir. Onun için insan davranışlarındaki iyileşme ve sorumluluk, onda bulunan ahlakî yetenekler sayesinde gerçekleşir.¹³ İslam'a göre ahlakî erdemler, dinî erdemlere sahip olmanın alt yapısı hükmündedir. Zira insanın doğasında, ahlakî gelişmelere meyilli bir yapı¹⁴ söz konusudur ve bu eğilim süreç içerisinde din tarafından desteklenerek gelişir. Bu durumu Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle ifade etmiştir: "Her doğan, fitrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar."¹⁵ Başka bir hadiste ise bu durumu Hz. Peygamber şöyle ifade etmiştir: "İnsanlar madenler gibidir. Onların cahiliyye döneminde hayırlı olanları, İslam döneminde de hayırlı olanlardır."¹⁶ Bu hadislerde ifade edildiği gibi İslam, fitrat dinidir. Fitrat ise, Allah'ı tanıma yetkinliğidir ve temizdir.¹⁷

Dindarlık, Allah ile kendisi arasında gerçekleşen bir olgu iken, ahlak, kişinin başkalarıyla hatta evrenle kurduğu ilişkinin mahiyet ve sınırlarını belirleyen ilişkiler bütünüdür. Başka bir ifadeyle ahlak, sosyal ilişkiler bağlamında gelişen ve değişen bir olgu olup din olmadan da mümkün olabilir. Ancak dinin, ahlakî olumlu etkileyen bir boyutu vardır ve dinin yokluğu, ahlakın da yokluğu veya en azından eksikliği anlamına gelebilir. Dolayısıyla ahlakî yeteneklerimiz doğuştan gelse de zaman içerisinde kültürel değer ve şartlara göre onların bir kısmı kaybolabilir veya yeni yetenekler kazanılabilir. Bu nedenle her zaman ve herkes için ahlakın doğuştan ve evrensel olduğunu söylemek zordur. Zira o, diğer kültürel olgular gibi bizim şekillendirip yönlendirdiğimiz bir durumdur.¹⁸

2. Din ve Ahlak Kavramlarının Konumu ve İlişkisi

Din ve ahlak kavramları, olabildiğince efradı cami ağıyarı mani bir şekilde tanımlanmış, konumlarını belirlemiş ve ilişkileri ifade edilmiştir. Kelam alimlerine göre dini hükümler ikiye ayrılır. Birincisi, dinin usulü yani ana esaslarıdır ki, bunlara,

13 Enver Uysal, "Dindarlığın Ahlakî Temelleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt. 14, sayı:1, 2005, 41-59.

14 Bkz. Şems, 91/7-8

15 Buharî, "Cenaiz", 92; Müslim, "Kader", 22; Tirmizî, "Kader", 5.

16 Buharî, "Enbiya", 19; Müslim, "Fezailü's-Sahabe", 199.

17 Bkz. İsrâ, 17/70.

18 Hilal Özel-Hasan Kaplan, "Din ve Ahlak Birbirleriyle Nasıl İlişkilidir? Kısa Bir Literatür İncelemesi" *Türkish Studies*, Volume 13/15, Spring 2018, s. 350.

imanın şartları veya temel inanç konuları adı verilir. İkincisi ise fûru yani ikincil esaslardır ki, bunlara da ameli (ibadet, muamelat) ve ahlaki konular ismi verilir.¹⁹ Dolayısıyla Kelam uleması, hükümleri açısından dini üç ana esasa ayırarak sınıflandırmıştır.²⁰ Onlardan birincisi, *itikadî* (inanç) esaslardır. Bu ilkeler, inanç konularını teşkil eder. Bu meseleler duyu organlarıyla algılanmaz, ancak vahiy yoluyla öğrenilir ve akıl vasıtasıyla da bilinir. Bu esaslar, Allah tarafından belirlenen kesin hükümlerdir, onlarda ekleme ve çıkarma olmaz, inkârları ise küfürdür. İkincisi, *amelî* esaslardır. Bu esaslar pratik hayatla ilgilidir. Bunlar kendi içinde ikiye ayrılır. 1. *İbadet* esaslardır. Bunlar, insan ile Allah arasındaki konuları teşkil eder. İbadetler, Allah tarafından belirlenir, onların özü değişmez, dolayısıyla onlara herhangi bir ilave veya eksiltme yapılamaz, inkârları ise küfürdür. 2. *Muamelat* konularıdır. Bunlar insan ile insan veya insan ile diğer varlıklar arasındaki ilişkileri ilgilendiren konulardır. Muamelatın temel ilkeleri Allah tarafından, teferruatı ise ihtiyaç, menfaat, adalet ve hak ışığında insanlar tarafından belirlenir. Üçüncüsü ise *ahlaki* esaslardır.²¹ Bu prensipler, insanların kendi aralarında ve diğer varlıklarla münasebetlerini düzenleyen ancak hukukî kurullarla sınırları belirlenmeyen adab-ı muaşeret kurullarıdır.²²

Kısacası iman, dinin kalbe ait ve inanılması gereken fiiller; amel ve ahlak ise organlarla yapılması gereken iyi ve kötü davranışlardır. Bu sınıflandırmada, dinî hükümlerin önem sırası ortaya konulmuş ve her biri ayrı bir kategori olarak belirlenmiş olsa da, onlar, asla birbirinden ayrılmaz bir bütün oluşturmaktadır. Zira bu hükümler, her ne kadar yerine getirilişi bakımından üçe ayrılrsa da onlara inanma, bir inanç konusudur. Çünkü gerek ameli gerekse ahlakî konuların ne olduğu meselesi bizzat dinin ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim ve sahih hadis tarafından belirlenmiştir.²³

Şüphesiz Kelamcılar bu sınıflandırmayı bir takım ayet ve hadislerden hareketle yapmıştır. Mesela, İbrahim süresinde geçen bir ayet, bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Görmendin mi? Allah nasıl bir misal getirdi. Güzel bir sözü, kökü yerde sabit, dalları gökte olan bir ağaca benzetti. O ağaç, Rabbinin izniyle her zaman yemişini verir. Öğüt alsınlar diye Allah, insanlara böyle misaller verir.”²⁴ Kelam uleması bu

19 Recep Ardoğan, *Delillerden Temellere Sistematik Kelam*, (İstanbul: KLM Yayınları, 2016), 2 vd.

20 Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmî Giriş*, (İstanbul: Damla Yayınevi, 2007), 65 vd.

21 İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmî Kelam*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 23 vd.

22 Çelebi, *İslam'ın İnanç Esasları*, 13 vd.

23 Ardoğan, *Âmentü Şerhi*, (İstanbul: KLM Yayınları, 2015), 15-18.

24 İbrahim, 14/24-25.

ayette ifade edilen ağacın kökünü imana, gövde ve dallarını amele, yemişlerini ise ahlaka benzeterek yorumlamıştır. Onlar bu ağaç metaforuyla, dinî hükümlerin hem konumunu hem önemini hem de birbirleriyle ilişkisini dile getirmiştir. Kelamcılara göre inanç esasları, dinin kök ve temelini oluşturur. İbadet ve muamelat konuları, dinin gövde ve sütunlarını teşkil eder. Ahlak ise onun meyvesini temsil eder. Onun için nasıl ki, bir ağaç kök, gövde, dal, budak ve meyveleriyle bir bütünlük oluşturuyorsa, din de kendi içinde böyle bir bütünlük oluşmaktadır. Zira dinin her bir parçası ne yekdiğerinin tamamen aynısı, ne de herhangi biri, diğerlerinden tamamen bağımsızdır. Bütün bölümler bir araya gelerek dini oluşturur. Onun için dinin inanç, amel ve ahlakî ilkelerini kesin çizgilerle birbirinden ayırmak mümkün değildir. Dolayısıyla İslam'da, dinî değerler ile ahlakî değerler hiçbir zaman birbiriyle çatışmaz, aksine paralellik arz eder ve her biri diğerini daima tamamlayarak teyit eder.

Kelam alimleri, İslami hükümlerin sınıflandırmasını yaparken birtakım hadislerden de yararlanmışlardır. Mesela, onlardan biri meşhur Cibril hadisidir. Nakledildiğine göre, bir gün Hz. Peygamber arkadaşlarıyla otururken, tanımadıkları bir insan gelip Hz. Peygamber'in meclisinde oturur ve imanın ne olduğunu sorar. Hz. Peygamber de imanın altı şartını sayar. Sonra, İslam'ın ne olduğunu sorar. O (s.a.s.) da İslam'ın beş şartını sıralayarak cevap verir. Daha sonra ihsanın ne olduğunu sorar. Hz. Peygamber de: *"Allah'ı görüyormuşçasına O'na ibadet etmektir. Her ne kadar siz O'nu görmüyor olsanız da O (c.c.), sizi görüyordur"* diye cevap verir. O kişi son olarak kıyametin ne zaman kopacağını sorar. Hz. Peygamber de: *"Bu hususta soran, sorulandan daha bilgili değildir,"*²⁵ diye yanıt verir. Kelamcılara göre bu hadiste ifade edilen iman kavramıyla imanın şartları, İslamla ameli konular, ihsanla da ahlakî meseleler kastedilmiştir. Ayrıca hadiste ihsan kavramının, imanla ilişkilendirilerek ifade edilmesi, imanın, ahlakî zorunlu kıldığı ve ahlakın da imanı güçlendirdiği anlamına gelir.²⁶ Yani inancı zayıf olan kimselerin ahlakî olgunluğa erişmesi ne kadar zor ise, ahlakî zaafı olan kimselerin de sağlam bir imana sahip olması o kadar zordur. Çünkü birindeki değişim diğerini de etkilemektedir. Dolayısıyla iman ve ahlak arasında birbirlerini besleyen, destekleyen, bütünleyen ve olgunlaştıran güçlü bir etkileşim söz konusudur.

Kelam âlimleri, dinî hükümleri sınıflandırırken delil olarak zikrettikleri hadislerden biri de şudur: Bir gün Hz. Peygamber iman, amel ve ahlakî bir bütün olarak

25 Müslim, "İman", 1.

26 Osman Karadeniz, "İman-Amel İlişkisi ve Büyük Günah (Kebire) Etrafındaki Tartışmalar", *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 307-310.

yaşayan bir Müslümanı, bir ağaca benzeterek şöyle tarif etmiştir: *"Bana Müslümana benzeyen bir ağaç söyleyin. O ağaç, Rabbinin izniyle her zaman meyve verir ve yaprakları da hiçbir zaman dökülmez. İşte o ağaç, hurma ağacıdır."*²⁷ Bu hadiste Hz. Peygamber, Müslüman ile hurma ağacı arasında iman, amel ve ahlak bakımından sağlam kök, gövde ve meyve ilişkisini kurarak resmetmiştir. Onun için bu hadiste Müslümanların sahip olduğu inanç, amel ve ahlakın, birbirini besleyen ve daima diri tutan durumları, hurma ağacı kökünün derinliğine, gövdesinin sağlamlığına, yapraklarının gösterişli oluşuna, meyvesinin fayda ve devamlılığına benzetilerek ifade edilmiştir. Başka bir hadiste ise Hz. Peygamber, inanç ile ahlak arasındaki ilişkiyi şu şekilde dile getirmiştir: Bir gün Sufyan b. Abdullah, Hz. Peygamber'e: *"Ya Resûlellah! Bana İslam ile ilgili başka kimseye sormama gerek kalmayacak bir şey söyle"* deyince, Hz. Peygamber de: *'Allah'a iman ettim de, sonra dosdoğru ol!'*²⁸ diye buyurmuştur. Bu hadiste Hz. Peygamber, en önemli iman esası olan tevhid ile en ehemmiyetli ahlak ilkesi olan dürüstlüğü beraber zikrederek, ikisi arasındaki ilişkiyi dile getirmiştir.

İslam'a göre ahlak prensipleri, sağlam kök ve gövde üzerine oturmuş din ağacının güzel meyveleridir. O meyvelerin olgunluğu, ancak ağacın kök ve gövdesinin sağlam olmasına bağlıdır. Yani İslam ağacının kök, gövde ve dalı hükmünde olan iman ve amel, sağlam ve bakımlı olmazsa ondan olgun, taze ve sağlıklı ahlakî meyvelerin elde edilmesi mümkün değildir. Onun için dinin ana kaynağı Kur'an'da devamlı olarak ahlakî değerler, sahih iman ve salih ameller üzerine bina edilerek ifade edilmiştir.²⁹ İslam'a göre ahlak, iman ve amelden ayrı ve bağımsız değil, onun mütemmim bir cüzü şeklinde anlaşılmaktadır.³⁰ Bu durumu Hz. Peygamber: *"Müminlerin iman bakımından en mükemmeli, ahlak bakımından en güzel olanıdır,"*³¹ şeklinde ifade etmiştir. Bu hadiste imanın mükemmelliği ahlakın güzelliği ile ilişkilendirilerek iman ile ahlak arasındaki birliktelik net bir şekilde ifade edilmiştir. Onun için İslam'da dinî inançlarla ahlakî değerler çoğu zaman iç içe zikredilerek Müslümanların amel ve ahlak bakımından savrulmaları önlenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla İslam'a göre ahlak, ne dinin bizzat kendisi ne de tamamen onun dışında bir olgu olarak kabul edilmiştir.

27 Buharî, "Edeb", 89; Müslim, "Cennet", 68.

28 Müslim, "İman", 62.

29 Bkz. Şura, 42/37-38.

30 Müslim, "İman", 58; Buharî, "İman", 3.

31 Ebu Davud, "Sünnet", 15; Tirmizî, "Rada", 11.

İman, amel ve ahlak bütünlüğü açısından dini en mükemmel şekilde yaşayan kişi, hiç şüphesiz Hz. Peygamber'dir. İslam'ın itikat, amel ve ahlakta bir bütünlük oluşturduğunun en somut örneği bizzat Hz. Peygamber'in hayatıdır. Zira O (s.a.s.), Kur'an-ı Kerim'de ifade edilen: "*Emrolunduğun gibi dosdoğru ol,*"³² emrini harfiyen yerine getirmiş ve O'nun (s.a.s.) bütün söylem, eylem ve tutumu ahlak ve istikamet üzere cereyan etmiştir. Bu durum Kur'an'da şöyle ifade edilmiştir: "*Şüphesiz sen yüce bir ahlak üzeresin*"³³. Ayrıca Hz. Peygamber: "*Ben güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim,*"³⁴ hadisiyle kendisini, mükemmel bir ahlak örneği olarak dile getirmiştir. İslam'a göre Hz. Peygamber'in yüce ahlak üzere olması veya ahlakı tamamlamak üzere gönderilişi, O'nun (s.a.s.) aynı zamanda sahipsiz bir inanca ve salih bir amele sahip olduğunun göstergesidir. Nitelim Hz. Peygamber'in, vahiy öncesinde toplumda "el-emin"³⁵ sıfatıyla yad edilmesi ve siyasi olarak "Hilfu'l-fudul"³⁶ cemiyetine üye olması, sosyo-politik açıdan O'nun (s.a.s.) ahlakî mükemmelliğinin bir göstergesidir. Onun için Hz. Peygamber, prototip bir ahlak örneği olarak insanlığa takdim edilmiştir.

Ahlak, hayatın bütün katmanlarında görülebilen bir gerçekliktir. Onun akla gelen ilk boyutu, bireyin duygu ve düşüncelerindeki tezahürüdür. Temel insanî duygularda ahlakı en mükemmel bir şekilde yaşayan kişinin Hz. Peygamber olduğu şüphesizdir. Örneğin O (s.a.s.), ahlak felsefecileri tarafından kabul edilen insan tabiatının üç temel kuvvesinden biri olan "akıl" duyusunun³⁷ ifrat ve tefriti olan gabavet ve cerbezeden uzak bir şekilde, o kuvvenin vasatı olan "hikmet" noktasında hareket etmiştir. Hikmet, kişinin, bilinçli bir şekilde hak ve hakikate uyması,³⁸ batıl ve haksızlıklardan ise uzak durması manasına gelir.³⁹ Onun için Kur'an'da: "*Kime hikmet verilmişse, işte ona pek çok hayır verilmiştir,*"⁴⁰ diye buyurulmuştur. Yine Hz. Peygamber, diğer bir kuvve olan "gazap" duyusunun ifrat ve tefriti olan aşırı korkaklık ve aşırı korkusuzluktan münezze olarak, o kuvvenin

32 Hud, 11/112.

33 Kalem, 68/4.

34 Malik b. Enes, *el-Muvatta*, "Hüsnü'l-Hulk", 8.

35 Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993), II, 59.

36 Hilfu'l-fudul kavramı, faziletlieler anlaşması anlamına gelir. Bu anlaşma, Hz. Peygamber'in peygamberlik öncesi kendisinin de bir üyesi olduğu ve Mekke'de toplumsal asayışı muhafaza ve mazlumları koruma gayesiyle kurulmuş bir yapıdır. Hamidullah, İslam Peygamberi, II, 99, 105.

37 Nasiruddin Tusî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), 36.

38 Bediüzzamân Said Nursî, *İşaratü'l-İ'caz*, (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2013), 32-33.

39 Ebu'l-Fadl Cemalüddin İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Daru'l-Arabî, 1300), II, 143.

40 Bakara, 2/269.

istikameti olan “şecaat” üzere davranmıştır.⁴¹ Şecaat, kişinin, başkasının hukukuna tecavüz etmeksizin, maddi ve manevi hukuku için canını feda etmesi anlamına gelir. Ayrıca Hz. Peygamber, son bir kuvve olan “şehevî” duyusunun ifrat ve tefriti denilen aşırı açgözlülük⁴² ve namus tanımazlıktan uzak bir şekilde, o kuvvenin itidali olan “ıffet” noktasında bir hayat sürmüştür.⁴³ İffet, kişinin, helal şeylere karşı istekli olup, haram olanlara karşı ise uzak durmasını ifade eder. Bu temel duyularda olduğu gibi Hz. Peygamber’in, tüm hayatı boyunca, hatta yeme ve içmesinde dahi ahlakî ilkelere riayet ederek istikamet üzere hareket ettiği tarihi bir gerçektir. Mesela O (s.a.s.), hayatı boyunca her daim israftan kaçınarak temel ahlakî ilke olan iktisadî rehber edinmiş bir peygamberdir. Zira Hz. Peygamber’in tebliğ sürecine bakıldığı zaman, temel inanç konularından sonra O’nun (s.a.s.), toplumda mevcut olan adaletsizlik, eşitsizlik, haksızlık ve hukuksuzluğu ortadan kaldırdığı; dürüstlük, adalet, hak, hukuk, erdem ve yardımseverlik gibi ilkeleri egemen kıldığı görülmektedir. Onun için Hz. Peygamber’in oluşturduğu ilk Müslüman toplumun en önemli gücü, güven veren kimlikleri, ilkeli duruşları ve erdemli davranışları olmuştur.

Sosyolojik olarak bir kişinin kamu vicdanında değer görmesi, onun ahlakî yönden iyi olmasına bağlıdır. Yani iman edip ibadetlerini yaptığı halde ahlakî yönden düzgün olmayan kimselerin toplum nezdinde itibar görmesi mümkün değildir. Zira ahlak, imanın kâmil, amelî de tesirli bir hale gelmesinin somut bir göstergesidir. Çünkü iman ve amel, ahlaklı olmayı zorunlu kıldığı gibi, ahlak da iman ve ibadetin olgunlaşmasının bir nedeni olmaktadır. Yani inanç ve ibadetleri zayıf olan bireylerin ahlakî olgunluğa erişmesi mümkün olmadığı gibi, ahlakî zaafı olanların da sahih bir imana ve salih bir amele sahip olması mümkün değildir. Çünkü birindeki değişim ve dönüşüm diğerlerini de etkilemektedir. Zira iman, amel ve ahlak arasında birbirini besleyen, bütünleyen ve destekleyen bir ilişki söz konusudur.⁴⁴ Dolayısıyla günümüz Müslümanların çoğunluğunun, kendilerinden beklenen dürüstlüğü ortaya koy(a)mamaları, onların sağlam bir imana ve ideal bir ibadete sahip olmadıklarının bir ifadesidir. Yani Mümin oldukları halde amelî ve ahlakî alanda kendilerine yakışmayan karaktere sahip olan birçok Müs-

41 Alauddin Kazerunî, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 34.

42 Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 113.

43 İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlak (Ahlak Eğitimi)*, çev. Abdulkadir Şener, Cihat Tunç, İsmet Kayaoğlu, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 33.

44 Hüseyin Vuruşkan, “Hadislerin Diliyle İman-ı Kamil Kavramının Karakteri”, *Diyabet İlmî Dergi*, 55 (2019), 339-377.

lûmanın varlığı, imanın zayıflığından kaynaklanmaktadır. Zira bilgiyle beslenen sağlam bir imanın, dinî emir ve yasaklar ve dolayısıyla ahlak konusunda kişinin hayatına ciddi yön veren itici bir gücü vardır. Onun için ahlak, refah düzeyi, eğitim seviyesi ve yaş gibi demografik değişkenlere bağlı olarak farklılık arz etse de dindar olmakla ahlaklı olmak arasında güçlü bir bağ vardır. Aslında din ile ahlakın birbirini tamamlayıcı, düzeltici ve besleyici etkisinin olduğu bir gerçekliktir. Yani din, ahlakı uç noktalara gitmekten alıkoyar ve toplumun yararına olacak mükül bir seviyede olmasına katkı sağlar. Çünkü her yerde hazır ve nazır olan Allah inancı ile mutlak hesabın görüleceği ahiret inancı, birey ve toplumlar üzerinde olumlu bir etki bırakarak onların istikamet üzere hareket etmesine bir sebep olur.

3. Neden ve Sonuçlarıyla Dindarlık-Ahlak İlişkisi

İslam, Allah'ın iradesine tam teslimiyeti öngören bir dindir.⁴⁵ İslam'a göre Yüce Allah'ın iradesi, hem evrende cari olan yasalar şeklinde hem de insanlık dünyasında egemen olan dinî kurallar halinde tecelli etmiştir. Bu irade, insanın, hem evrende egemen olan yasalara uymasını hem de dinî kurallara uygun davranmasını istemektedir ki, evrenin umumi düzeni ve insanın fitratı bozulmaktan muhafaza edilsin. Onun için Allah, evreni ve onun bir parçası olan insanı hiçbir zaman başıboş bırakmamış,⁴⁶ aksine, hem vaz ettiği kurallar vasıtasıyla kâinatı idare etmekte⁴⁷ hem de gönderdiği vahiy aracılığıyla⁴⁸ insanlık tarihine müdahale etmektedir ki, bunun en bariz göstergesi, peygamberler eliyle gerçekleştirilen mucizelerdir. Mucizeler vasıtasıyla Yüce Allah, hem peygamberlerin davasını tasdik etmekte hem de zaman zaman evrenin kurallarını devre dışı bırakarak onlar üzerinde egemen olan güç ve iradesini göstermektedir.⁴⁹ Dolayısıyla denilebilir ki, Yüce Allah'ın, bir taraftan topyekûn evrende egemen olan, diğer taraftan insan davranışlarını tanzim eden iki çeşit yasası vardır.⁵⁰

Birincisi, Allah'ın ilim, irade ve kudret gibi sıfatların tecellisi olan tabiat kanunlarıdır. Bu kanunlara bilim dilinde fiziksel, biyolojik ve sosyolojik denilen kâinatın

45 Bkz. Al-i İmran, 3/85.

46 Bkz. Kıyame, 75/36.

47 Berat Sarıkaya, "İnsanın Yapısı ve Davranışları: Biyoloji-Kader İlişkisi", *Sistematik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran, (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 496.

48 Bkz. Fussilet, 41/6.

49 Bkz. Enbiya, 21/69.

50 Nursi, *Mektubat*, (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2013), 643.

evrensel yasalarıdır.⁵¹ Fitratlarının gereği olarak tüm varlıklar bu kanunlara eksiksiz bir şekilde tabi olurken,⁵² bir istisna olarak insanoğlu, kendisine verilen özgür irade sayesinde, o kanunlara uyup uymamakta serbest bırakılmıştır.⁵³ Yani insan, diğer varlıklar gibi o yasalara tabii bir şekilde uymak zorunda değil, aksine isterse uyar, istemezse uymaz. Ayrıca bu yasalara uygun hareket etmek/etmemek, sadece dindarlara özgü değil, insanlığın ortak meselesidir. Zira evrenin kanunlarına uymak bütün insanlığa ait bir bilinç ve davranış durumunu gerektirir.⁵⁴ Onun için bu kanunlara uygun hareket edenlere ahlaklı, uymayanlara ise ahlaksız denilir. İslam'a göre kozmik düzenin devamlılığını sağlayan ve tüm varlığın kayıtsız şartsız itaat ettiği kâinatın evrensel kurallarına insanın da itaat etmesi gerekir ki, umumi nizam bozulmasın.⁵⁵ Her ne kadar din, bu yasalara uymayı tavsiye etse de onlara tabi olmak insanın bilgi, bilinç ve duyarlılığına bağlıdır.

Hukuksal olarak yasalara uyma(ma)nın bir karşılığı vardır. Bir toplumda egemen olan merî kanunlara itaat edenin mükâfat, isyan edenin ise ceza görmesi gibi tabiat yasalarına uyanların da mükâfat, uymayanların da ceza görmesi tabii bir durumdur.⁵⁶ Varlıksal olarak evrenin kanunlarına tabi olanların mükâfatı veya uymayanların cezası çoğunlukla dünyada görülmektedir. Mesela, sabredenler zafere ulaşır,⁵⁷ tembellik yapanlar sefalet cezasını çeker, çalışanlar kazanır, temizliğe dikkat edenler sağlıklı olur. Her ne kadar din, tabiatı, insana verilmiş bir emanet olarak nitelendirir,⁵⁸ onun kanunlarına uymayı emreder ve ona zarar vermeyi yasaklamış olsa da o, sadece dindarlara değil, topyekûn insanların istifadesine sunulmuş bir tasarruf alanıdır.⁵⁹ Dolayısıyla tabiat kanunlarına uyma konusunda bazen dindar olmayanlar, dindarlardan daha duyarlı ve bilinçli olabilirler. Onun için bu yasalara uyma hususunda dindarlarda görülen ahlakî problemlere bakarak ve onu bahane ederek dini muaheze etmek tutarlı bir tutum olarak kabul edilemez.

İkincisi, Allah'ın kelam sıfatından gelen, insanların davranışlarını tanzim eden, esaslarını Kur'an ve Sünnet'ten alan yasalardır. Bu yasalara bir bütün olarak İslam

51 Hümeysra Karagözoğlu, "İbn Miskeveyh'te Adalet Kavramının Siyasi Yansımaları" *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, cilt:14, sayı:27 (2009), 93-118.

52 Bkz. Fussilet, 41/11.

53 Bkz. Kehf, 18/29.

54 İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2017), 149.

55 Seyyid Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet*, çev. Harun Unal, (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2007), 40-41.

56 Bkz., Şura, 42/42.

57 Bkz., Şura, 42/43.

58 Bkz., Bakara, 2/29.

59 Bkz., Bakara, 2/22.

dini adı verilir. İslam'a göre insanın, Yüce Allah ile olan ilişkisinin bir kısmı düşünsel ve teoriktir ki, buna iman ve itikat ismi verilir. Bir kısmı ise eylemsel ve pratiktir ki, ona da ibadet adı verilir. Bunların dışında bireyin diğer insan, toplum ve varlıklarla olan ilişkileri ise ahlak ve muamelat olarak adlandırılır.⁶⁰ Kalam ulemasına göre bu yasaların üç boyutu söz konusudur. Evvela bu yasalara inanmak, ikincisi, bu yasaların önerdiklerini yerine getirmek ve yasaklarından kaçınmak, üçüncüsü ise, bu yasaların ahlakî ilkelerine uygun hareket etmektir.⁶¹ Dindarlık dediğimiz şey, kişinin, ilk olarak Allah'a iman etmesi, daha sonra O'nun emir ve yasaklarına uygun davranmasıdır.⁶² Bu bilinç ve eylemle hareket eden bireyler, şüphesiz diğer insan, toplum ve varlıklarla olan ilişkisinde daha hassas ve dikkatli davranırlar. Ancak dindar dediğimiz birey ve toplulukların söylem ve eylemlerinde bu duyarlılığı bazen göremiyorsak, bu ya inanç zayıflığından ya ibadetlerin şuursuz ifa edilmişinden ya da birtakım insanî zaafardan kaynaklanmaktadır. Çünkü bazen insan inançlı ve dindar olduğu halde birtakım nefsanî duygularına mağlup olup gayr-i ahlaki davranışlar sergileyebilir. Onun için dindar olmayan insanların, dindarların gayr-i ahlaki söylem ve eylemlerini dine atfederek değerlendirmesi, her daim makul ve mantıklı olmayabilir.

Allah'ın kalam sıfatından gelen ve dini teşkil eden yasalara uyanların ya da uymayanların karşılık görmesi hukukî ve adil bir durumdur. Zira İslam'da genel olarak emirler denilen müspet davranışların (iman etmek, namaz kılmak, oruç tutmak) karşılığı ahirette; yasaklar denilen menfi eylemlerin (cana kıymak, hırsızlık yapmak, içki içmek) cezası ise dünyada verilir. Şayet bu cezalar, dünyada verilmezse, ahirette verilecektir. Ayrıca hukukî sınırları çizilemediğinden ahlakî söylem ve eylemlerin karşılığı ise genelde ahirette verilecektir. Mesela kul hakkına giren, giybet eden, insanlara kaba davranan ve tabiatı hoyratça kullananların cezası, çoğunlukla ahirette görülecektir.

Ahlakî açıdan İslam'ın kendi mensuplarından istediği, yukarıda zikredilen iki yasanın gereklerini eksiksiz bir şekilde yerine getirmektir. Ancak görülüyor ki, Müslümanlar, bu irade ve hassasiyeti her zaman göster(e)memektedir. Onlardan bir kısmı her iki yasanın gereklerini tam olarak yerine getirirken, bir kısmı dinî yasalara uyar, ama evrendeki kanunları ihmal eder. Diğer bir kısmı evrenin kanunlarına uyar, ancak dinî kanunlara uyma iradesini göstermez. Bir başka kesim ise Allah'a karşı görev ve sorumluluklarını ifa ettiği halde, diğer insan ve varlıklara

60 Şerafeddin Gölcük- Süleyman Toprak, *Kelam*, (Konya: Tekin Kitabevi, 2001), 81.

61 Hulusi Arslan- Mustafa Bozkurt, *Sistematik Kelam*, (Malatya: TDV Yayınları, 2015), 72.

62 Bkz., Bakara, 2/3.

karşı gerekli hassasiyeti ortaya koymaz ki, aslında çalışmamızı ilgilendiren grup, bu son kesimdir. Zira onlar, dine inandığı ve dinî emir ve yasaklara riayet ettiği halde, zaman zaman bir kısım ahlakî ilkeleri çiğneyerek tabiata ve diğer insanlara karşı gerekli dürüstlüğü, nezaketi ve hassasiyeti ortaya koy(a)mamaktadır.

O halde İslam'ın inanç esaslarına inandığı halde amel (ibadet, muamelat) ve ahlak alanında zaaf gösteren ya da ibadetlerini ifa ettiği halde muamelat ve ahlak alanında yeterli hassasiyeti göstermeyen kişi ve grupları nasıl değerlendirmek gerekir? Yani onların inançlarını sorgulamak gerekir mi? Başka bir ifadeyle onların bu eksikleri inanç zayıflığından mı kaynaklanmakta yoksa başka sebepleri mi var? Ayrıca onların bu olumsuz ve çelişkili durumu, toplumsal hayatın diğer katmanlarına nasıl ve ne şekilde yansımaktadır?

Reel olarak ahlakî sorunların temelinde evvela iman ve ibadetlerdeki zayıflık, daha sonra bilinçsizlik ve bilgi eksikliğinin olduğu bir gerçektir. İkincisi ise, bazen kişi ve gruplar, inançlı ve dinî gereklerini yerine getirdiği halde, beşerî zaaflarından dolayı gayr-i ahlaki tutum ve davranışlara tevessül edebilmektedir. Onun için hem ibadet ve ahlakî kusurlarından dolayı Müslüman birey ve grupları, dinsizlikle suçlamak hem de insanların tutum ve fiilleri üzerinden dini yargılamak doğru ve makul bir durum değildir.

Ontolojik olarak İslam iman, amel ve ahlak birlikteliğini gerektiren bir dindir. Bundan dolayı Müslümanların bilgi, inanç, amel ve ahlak bütünlüğüne sahip olması gerekirken, onlardan bir kısmı, ya dinin temel inanç konularına iman ettiği halde, amelî ve ahlakî alanda eksiklikleri olur ya da temel dinî değerlere iman edip ibadetlerini ifa ettiği halde ahlakî meselelerde görevlerini ihmal eder. Ulemaya göre, Müslümanlarda görülen ahlaki zaafın temelinde ya amellerin ifa edilmişinde bir şuursuzluk ya da inanç esaslarında bir zayıflık söz konusudur. Dindarlarda görülen bu çelişkili durum, zaman zaman dindar olmayan insanlar üzerinde olumsuz algılara neden olmaktadır. Yani onlar, Müslümanların tutum ve davranışlarına bakarak, İslam dinini yargılayıp Müslüman olmaktan vazgeçebilmektedir. Halbuki İslam, Müslümanların söylem ve eylemleri vasıtasıyla değil, kendi ana kaynakları olan Kur'an ve Sünnet aracılığıyla öğrenilen bir dindir. Ayrıca din konusunda Hz. Peygamber dışında, söylem ve eylemleri mutlak otorite olarak kabul edilen ve dolayısıyla eleştirilemeyen hiçbir birey ve grup yoktur. Onun için İslam, teorik olarak Kur'an'dan, pratik olarak ise Hz. Peygamber'in Sünnet'i üzerinden öğrenilen bir olgu iken, Müslümanların eylem ve söylemlerine bakılarak dinin değerlendirilmesi doğru bir tutum değildir.

Tarihsel olarak Müslümanlar için din, hayatın her yönünü içine alan bir olgudur. Zira din, insanı içten ve dıştan kuşatan, onu duygu, sezgi, inanç ve düşünceleriyle kavrayan ve yönlendiren bir kurumdur.⁶³ Çünkü İslam, inanç ve duygu, eylem ve ahlaktan ibaret bir dindir. İslam'ın bu gaye ve amacı taşıdığı şüphesizdir. Onun için Müslümanlarda görülen ahlakî zaafaların mutlaka başka sebepleri olmalıdır. Yani reel olarak İslam'ı kabul ettiği halde, onun önerdiği ahlak kurallarına uymamanın birtakım insanî, psikolojik ve çevresel nedenleri söz konusudur. Zira dinin dışında, bireyin iyi veya kötü ahlak sahibi oluşunda; kalıtsal özellikler, eğitim sistemi, aile, kültürel ortam ve politik havanın etkisi söz konusudur.⁶⁴ Çünkü insan, psikolojik zaafaların, eğitim sisteminin, sosyo-politik baskıların, geleceğe dair beklenti ve endişelerin şekillendirdiği bir kişiliğe ve kimliğe sahiptir. Zira dindar insanın duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını yönlendirmede din, birçok etkenden sadece biridir. Zira din olgusu, birey ve toplumların kimlik inşasında etkin olan tek neden değildir. Dolayısıyla insanın ahlakını şekillendirmede din ile beraber diğer sebeplerin önemli rol oynadığı söz konusudur. Onun için dindar olmalarına rağmen Müslüman birey ve toplumların, gerek ahlakî gerekse ahlak dışı tutum ve davranışlarını sadece din eksenli veya dindarlık kavramı ile izah etmek mümkün değildir. Çünkü dinden başka, kalıtım ve birtakım çevresel mekanizmaların da ahlak üzerinde önemli etkiye sahip olduğu bir gerçektir.

Amaç olarak İslam dini, insanı, doğru bilgiyle donatarak sahih bir inanca sahip kılmak, onu kötü duygu, eylem ve ahlaktan uzaklaştırarak iyi duygu, eylem ve ahlakla yetiştirmek ister. Zira İslam, insanın tutum ve davranışlarıyla ayrıntılı bir şekilde ilgilenmektedir. Dinin asıl amacı insanı kemale ulaştırmaktır. Onun için İslam, merkeze sahih bilgiyi yerleştirerek insanı eğitme amacını gütmüştür. Aslında insanlığın kadim problemleri gibi ahlakî sorunları da bilgi merkezlidir. Bir dini kabul etmek için öncelikle onu bilmek gerekir.⁶⁵ Başka bir ifadeyle dini doğru anlamak için kişinin doğru bir bilgiyle donanması lazımdır.⁶⁶ Çünkü dinin bilgi boyutuyla inanç, amel ve ahlak boyutları arasında yakın bir ilişki vardır. Yani bilgi boyutunun diğer boyutlarla yüksek bir korelasyonu söz konusudur. Bu da bilginin rehberliğinde inanç, ibadet ve duygu boyutlarıyla dinin, kişi tarafından içselleştirilmek suretiyle, bireylerin günlük hayatında etkili olması, davranış ve tutumlarını yönlendirmesi anlamına gelir. Zira din, bilgi boyutunda ahlaken iyi

63 Günay Tümer, "Din", *İslam Ansiklopedisi*, IX, 317.

64 Sarıkaya, "İnsanın Yapısı ve Davranışları: Biyolojik-Kader İlişkisi", 491- 507.

65 Temel Yeşilyurt, "Bilgi Kuramı", *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 311.

66 Mustafa Aykaç, "İman Kavramı", *Sistemik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran, (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 312.

olan şeylere kutsallık, statü ve otoriterlik kazandırmaktadır. Onun için ahlaken kötü söylem ve eylemlerin temelinde yatan etkenlerden biri, bilgisizliğin olduğunda şüphe yoktur.⁶⁷ Yani dindarlardaki ahlakî sapmaların en önemli sebeplerinden biri, bilgisizliktir, denilebilir.

İslam dininin inanç esasları ile birey ve toplum ahlakı arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur.⁶⁸ Dinin temel inanç konusu tevhiddir. Tevhidin algılanma derecesi ve şekli, kişilerin düşünce ve davranışları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bir Müslümanın Allah ile olan ilişkisinin güçlü olması, onun ahlaken daha iyi ve güzel olmasının önemli bir nedenidir. Ahlakî planda kişinin birtakım problemler yaşamaması, onun Allah'la olan ilişkisinde bir kısım sorunların olduğu anlamına gelir.⁶⁹ Çünkü Allah ile olan ilişkinin derecesi, amel ve ahlak gibi alt katmanlara da yansır. Bu durum Cibril hadisinde zikredilen ihsan kavramıyla açık bir şekilde ifade edilmiştir. Zira bu kavram, insanın, Yüce Allah'ın her daim kendi yanında hazır ve nazır olduğu bilinci içinde olup⁷⁰ söylem ve eylemlerini ona göre ayarlaması anlamına gelir.⁷¹ Eğer O'nun (c.c.) varlığını zihnimizde canlı tutmazsak, bizden istediklerini de ihmal eder⁷² ve birtakım gayr-i ahlakî davranışlara tevessül ederiz.

Ayrıca Yüce Allah'ın algılanma şekli, insan ahlakını etkileyen önemli nedenlerden biridir. Mesela, Allah'ın hoşgörülü ve bağışlayıcı olduğuna dair inanç, bireyleri günlük yaşantısında daha affedici yapabilir. O'nun (c.c.) hesap görücü olarak algılanması ise bireyleri daha saldırgan ve müsamahasız hale getirebilir. Ayrıca Allah'ın merhametine aşırı güven, kişileri, daha rahat bir şekilde gayr-i ahlakî davranışlara sevk edebilir. O'nun (c.c.) katı hesap görücü olarak algılanması kişileri, korkak ve pasif yapabilir. Dolayısıyla Allah tasavvuru kişileri, inanç ve anlayış, tutum ve davranış açısından farklı kılabilir. Yani ahlakî kimlik ve değerlerin değişkenliği, Allah'ın algılanma biçimine göre şekillenebilmektedir. Onun için Kur'an Yüce Allah'ı, cemalî (Raman, Rahim, Ğafur gibi) ve celalî (Kahhar, Züntikâm gibi) sıfatlarla tanıtmaktadır ki, Müslümanlar, bu tür sapmalardan kurtulsun. Çünkü tevhide dair yanlış bilgi ve algı, bazen birtakım ahlakî sapmalara neden olabilmektedir.

67 Sarıkaya, "İnsanın Yapısı ve Davranışları: Biyoloji-Kader İlişkisi", 495.

68 Bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Sizden biriniz kendi nefsi için istediğini kardeş için istemedikçe (tam) iman etmiş olamaz". (Buharî, "İman", 7.)

69 İlhami Güler, *İman-Ahlak İlişkisi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 10.

70 Hamide Ulupınar, *Ahmed Zerruk Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2017), 112.

71 Sami Şekeroğlu, *Maturidi'de Ahlak/Felsefi Bir Betimleme*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 131.

72 William Chittick, *Varolmanın Boyutları*, çev. Turan Koç, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 38.

Din, dindarlık ve ahlak kavramları etraflıca ele alındığında, din ve dindarlığın güzel bir ahlakı meydana getirmesi gerektiği şüphesizdir. Zira dinin inanç esasları hem dindar hem de ahlakî bir duyarlılığa sahip olabilmek için önemli bir etkiye sahiptir. Bunun gibi dinin pratikleri dediğimiz ibadetler de ahlaklı olmayı netice vermek üzere bir misyon taşıdıklarında şüphe yoktur. Yani Müslümanlar, ibadetleri çoğunlukla dindar ve ahlaklı olduğu için değil, dindar ve ahlaklı olabilmek için yaparlar. Ayet ve hadislere bakıldığında, ibadetlerin en önemli maksatlarından birinin, insanları güzel ahlaka ulaştırmak olduğu anlaşılmaktadır.⁷³ İnsanoğlu, zaman zaman birtakım sürçme, hata ve yenilgilere maruz kaldığından, onun dindarlaşma çabası, sürekli olarak nefse karşı süregiden bir mücadele şeklinde cereyan etmektedir. Onun için Müslüman, kendi nefsi istek ve arzuları ile Yüce Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getirme kısıcında yoğrulduğunda dindarlığa ve onun gereği olan güzel ve yüksek bir ahlaka mazhar olabilir. İbadetler, bir taraftan inancı beslerken, diğer taraftan ahlakı yüceltmektedir.⁷⁴ Eğer kişi, inançlı olup ibadetlerini yerine getirdiği halde, ahlakını düzeltip güzelleştir(e)miyorsa ne din kendi amacına ulaşmış olur ne de kişi, gerçek anlamda dindarlaşmış olur. Dolayısıyla ahlaqsızlığın en önemli nedenlerinden biri ya dini emirlerin yapılmamasından ya da o emirlere dair şuarsuzluktan kaynaklanmaktadır. Bu durumu Kur'an: "*Namaz kıl. Çünkü namaz hayasızlık ve kötülüklerden alıkoyar,*"⁷⁵ şeklinde ifade etmiştir. Bu ayette ifade edildiği gibi ibadetlerin en birincil amacı kişiyi kötülüklerden alıkoymaktır. Yani ibadetler, akılda ve gönülde olan inanç değerlerinin gücünü artırdığı gibi ahlakî anlamda bireylerin kötülük yapmasını engelleme fonksiyonu göstermektedir.⁷⁶

İslam'da ibadetler, belli zaman aralıklarıyla sürekli yapılan pratiklerdir. Ahlak ise, zaman ve zemini olmayan bir eylemler bütünüdür. Diğer bir deyişle ahlak, ibadetler gibi vakitli değil, aksine dindar için her daim vazgeçilemez ilkeler bütünüdür. Ayrıca ibadetler, insanın Allah ile dikey ilişkisini belirler ve ihlal edildiği takdirde sadece sahibini bağlar. Oysa ahlaki ilkeler, yatay bir münasebetle insanın, hem kendi hemcinsleriyle hem de tabiatla ilişkisinin temelini oluşturur. Onun için ahlakî ilkelere riayet edilmediği vakit, sonuçları sadece kişinin kendisini değil, diğer insan ve varlıkları da ilgilendirir. Zira İslam, bireylerin birbiri

73 Mustafa Karataş, *İbadetlerde Ruh ve Şekil*, (İstanbul: Gonca Yayınları, 2016), 39.

74 Ömer Aydın, *Kur'an-ı Kerim'de İman-Amel İlişkisi*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2007), 55.

75 Ankebut, 29/45.

76 Bkz. Ankebut, 29/45.

üzerindeki hakkına yani toplumsal ahlaka riayet etmeleri ve ahirete kul hakkı ile gitmemeleri gerektiğini⁷⁷ güçlü bir şekilde vurgulamıştır. Onun için dindar bir birey aynı zamanda merhametli, sorumluluk sahibi, yardımsever, duyarlı, dürüst ve güvenilir olur.⁷⁸ Eğer o, sıradan herhangi bir insanın sahip olması gereken ahlaki değerlere sahip değilse ya da sıradan bir insanın bile yapmaması gereken yanlışları yapıyorsa, ya onun insanlığında yani ahlaki yapısında bir problem var ya da o, ibadetleri hakkıyla ifa etmemektedir. Çünkü ibadetler, bilinçli eylemlerdir, dindarlar için çok önemlidir ve mümin olmanın şartıdır. Zira bilinçsiz yapılan bir ibadetin ritüelden öteye geçmeyeceği aşikârdır. Onun için ahlakın olmadığı ve gerçekleşmediği bir vasatta, ibadetler amaçsız, kanunlar ise tesirsiz kalır.

Günümüzde insan ahlakını etkileyen faktörlerden biri medya ve iletişim araçlarıdır. İletişim vasıtalarıyla dünya bir köy haline geldi. Kültürlerarası geçişler çok hızlandı. Modern hayat ve seküler ideolojiler tüm dünyayı etkisi altına aldı. Üst kültürlerin alt kültürleri çok hızlı bir şekilde etkilemesi olanaklı hale geldi.⁷⁹ Dinin toplumlardaki etkisi oldukça zayıfladı. Dolayısıyla dinden bağımsız yeni kültür, toplum ve ahlaki sistemler ortaya çıktı. Etkinlik ve yetkinlik bakımından Müslüman birey ve toplumlar bilim, teknoloji ve sosyo-politik açıdan geri kaldıklarından onların inanç, amel ve ahlakında olumsuz birtakım durumlar meydana geldi.⁸⁰ Bu da Müslümanlarda bir kişilik çatışmasına neden oldu. Yani bir taraftan kendi inanç ve değerleri, diğer taraftan ilerlemiş modern ve seküler hayat tarzları arasında Müslüman birey ve toplumlar bir psikolojik gerilime girerek ahlaki sorunlar yaşamaya başladılar. Bu durum, onların bir yandan dindar, diğer taraftan ahlaksızmış gibi görünmelerine sebep olup ikiyüzlülüğü meydana getirdi⁸¹. Onun için Müslümanlar hem dindar hem de gayr-i ahlaki davranışlar ortaya koymuş görüntüsünü vermeye başladılar. Ayrıca her ne kadar din ve ahlak, iç içe ve biri diğerinin uzantısı gibi görünse de, bu durum sosyal ahlak açısından mutlak anlamda doğru olmayabilir. Bazen dindarlık düzeyi yüksek görünen bir toplumda ahlaki kurallara uyma seviyesi daha düşük ya da dindarlık düzeyi düşük bir toplumda toplumsal kurallara uyma ve ahlaki davranma seviyesi daha yüksek olabilir. Onun için her zaman bireysel dindarlık ile sosyal ahlak arasında mut-

77 Buhari, "Mezalim", 10; Tirmizi, "Kiyame", 2; Müslim, "Birr", 60.

78 Murat Akın, "İman ve İmanla İlgili Temel Kavramlar", *İslam İnanç Esasları*, ed. Salih Sabri Yavuz-Faruk Sancar, (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018), 50.

79 Karadaş, Cağfer, Çadaş *İslam Düşünürleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 34 vd.

80 Hüseyin Vuruşkan, "Hadislerin Diliyle İman-ı Kamil Kavramının Karakteri", *Diyanet İlmî Dergisi*, 55 (2019), 339-377.

81 Ejder Okumuş, "Gösterişçi Dindarlık", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6/2 (2006): 2, 19.

lak bir korelasyon kurmak, makul ve mantıklı olmayabilir. Dolayısıyla dindarların toplumsal davranışları üzerinden dinî değerleri yargılamak, her daim doğru ve tutarlı olmayabilir.

Din çok boyutlu bir olgudur. Bazı boyutları, ahlak ve toplumsal fiiller üzerinde destekleyici etki yaparken, bazı boyutları da (yanlış anlamdan kaynaklanan) birtakım kişi ve gruplarda (din, mezhep ve farklı hayat tarzını seçenler) ötekileştirici tutumlara neden olabilmektedir. Yani din, onlarda bazen öfke ve intikam duygularını uyandırabilmekte veya önyargı ve ayrımcılık meydana getirebilmektedir. Onun için din olgusu, bazen grup içi güçlü toplum yanlılığını oluştururken, bazen de grup dışı ötekileştirici bir rol oynayabilmektedir. Burada bireyler, sahip oldukları ahlakî tutum ve değerlerini doğru, diğerlerinkini ise yanlış olarak değerlendirebilmektedir. Onlar, grup içinde sevgiyi, grup dışında ise nefreti esas alarak birtakım çatışmalara neden olabilmektedir. Onun için dindar insanlar, her zaman toplumda güzel ve iyi ahlakî davranışlar sergileyebilirler. Dolayısıyla onların bu davranışlarını mutlak anlamda dine mal etmek ve dolayısıyla dini değerleri sorgulamak doğru değildir.

Tarihsel olarak dinler, süreç içerisinde birçok ekol ve mezhebe bölünerek varlığını devam ettirmiş bir olgudur.⁸² Aynı dinden olan insanların farklı gruplar oluşturarak muhtelif ahlakî tutum ve davranışlar sergilemesi sosyolojik bir gerçekliktir. Farklı grupların varlığı, bir açıdan çoğulculuk ve müspet rekabeti meydana getirmiş⁸³ olsa da bazen kendi aralarında tektipleştirici ve negatif bir tutumun oluşmasına neden olabilmektedir.⁸⁴ Onların bu davranışları, dinden çok, kendi dini grup ve kurumların anlayış ve tavırlarından kaynaklanmaktadır. Onun için aynı dindeki farklı mezheplerin kabul ettikleri dinî inanç ve uygulamalardaki çeşitlilikler, farklı ahlakî kabullerin meydana gelmesine neden olmaktadır. Mesela, kapalı dinî gruplar, toplumun kendisinden olmayan kesime karşı olumsuz tutumlar sergileyerek toplumsal ahlak açısından problemli olabilmektedir. Ayrıca günümüzde bazı dini istismar eden grupların yıkıcı ve yozlaştırıcı etkisi, toplumun inanç ve ahlakı üzerinde ciddi negatif etkiler bırakmaktadır. Aslında burada dinin kendisi değil, onun alt grupları, sosyal ahlakı olumsuz etkilemekte ve kötü imaj oluşturmaktadır. Dolayısıyla dindarların mezhep ve meşrep merkezli

82 Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, (Ankara: Bilay Yayınları, 2018), 31 vd.

83 Bu konuya dair Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ümmetimin ihtilafı rahmettir" (İsmail b. Muhammed Aclunî, *Keşfü'l-Hafa*, nşr. Ahmed el-Kalaş, (Beyrut: 1985), I, 56).

84 Çelebi, "İlk Kelam Tartışmaları ve İnanç Grupları", *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 47.

söylem ve eylemleri üzerinden dinin kendisini topyekün acımasızca yargılamak, dine büyük bir haksızlık olur.

İslam, meşru otoritelere meşru dairede itaati ve yasalara uymayı emreden bir dindir.⁸⁵ İslam siyasî tarihinde, Harici ayaklanmalar gibi birtakım yıkıcı politiklardan dolayı⁸⁶ otoriteler, eleştirilemez kutsal bir güç haline gelmişlerdir. Onun için Müslüman toplum, ahlaken yanlış bir şeyler isteseler veya yapsalar da dinî ve siyasî otoritelere itaati kutsal bir emir olarak addetmiştir.⁸⁷ Bu da din ve dindarlık açısından kötü sonuçları olan bir çelişkiyi meydana getirmiştir. Müslümanların bu çelişkili durumuna bakarak dinî değerlendirmeler yapan çevreler, dine karşı olumsuz bir tutuma sahip olmuş ve ona mesafeli davranmışlardır. Halbuki, dinin ana kaynağı olan Kur'an'da dinî ve siyasî otoriteler eleştirilemez kutsal değerler olarak kabul edilmemiştir.⁸⁸ Onun için Müslümanların otoritelere dair yanlış algılarını dine atfetmek, doğru ve tutarlı bir düşünce değildir.

Tarihsel olarak İslam, Hz. Peygamber'le ortaya çıkıp olgunlaşmış ve tamamlanmış bir dindir.⁸⁹ Ana umdeleri bakımından böyle olsa da teferruata dair kısımları zaman ve mekanla değişmiştir. Zira dinamik hayata uygun bir esneklik gösterebilmek için dinî metinlerin sürekli olarak yorumlanması gerekir ki, dinin farklı toplumsal kültürlere intibakı mümkün olabilsin. Ancak süreç içerisinde bazen birey ve toplumların yaşamlarında görülen adet, gelenek ve alışkanlıklar gibi kültürel unsurlar din olarak algılanmıştır.⁹⁰ Yani kültürlerde mevcut olan din dışı ve gayr-i ahlaki tutum ve davranışlar dine atfedilmiş veya din olarak yorumlanmıştır. Halbuki onların bir kısmı hem dine hem de ahlaka aykırıdır. Bu ise din ile ahlak arasında ikircikli bir durumun doğmasına yol açmıştır. Ayrıca çoğu zaman insanlar kendi dinlerini mevcut kültürel dokular üzerinden elde eder ki, buna taklidî iman adı verilir.⁹¹ Taklidî dindarlıkta birey, inanç ve değerlerini bilinçli ve anlamlı bir şekilde öğrenemediği ve içselleştiremediği için günlük hayatında din, etkin bir amaç olmaktan çok pasif bir araç durumunda kalabilmektedir. Dolayısıyla süreç içerisinde, dindarların söylem ve eylemlerine pelesenk olmuş ifade

85 Bkz. Nisa, 4/59.

86 Ahmet Akbulut, "Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileştirilmesi", *AÜİFD*, yıl: 1989, cilt. XXXI, 343.

87 Saduddin Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1991), 266.

88 Bkz. Nisa, 4/59.

89 Bkz. Maide, 5/3.

90 Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 11.

91 Mustafa Ünverdi, "Mukallidin İmanı", *Sistematik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran, (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 330.

ve davranış kalıpları üzerinden dinin kendisini değerlendirmek veya muaheze etmek makul bir tutum değildir.

Ana gayesi itibarıyla İslam, insanı bilgi, inanç, amel ve ahlak ilkeleriyle donatarak dünyada ve ahirette kurtuluşunu amaçlamış bir dindir. Bu açıdan din, insanın bireysel ve toplumsal mutluluğunu sağlamaya çalışan bir araç görevini görmüştür. İslam'ın, yüce gayeler için kullanımı söz konusu olabildiği gibi bazen kötü amaçlar için kullanımı da mümkün olabilmektedir.⁹² Bazen bir amaca yönelik ve pragmatist olan dindar bireyler, emellerine ulaşmak için dini değerleri kötüye kullanmaya niyetlenebilmiştir. Ayrıca dini değerlere rağmen insan ahlakının şekillenmesi ve yönlendirilmesi üzerinde kişinin sahip olduğu kalıtsal özellikler ile içinde yaşadığı çevre koşulları önemli bir etki oluşturmaktadır. Çünkü ahlak, sadece bireysel bir olgu değil, toplumsal sonuç ve uzantıları olan bir gerçekliktir. Onun için bazen dindarlık ve toplum yanlılığı, dinden değil, şöhret kaygısı, grup içi tutuculuk ve etiketleme gibi olgulardan kaynaklanabilir⁹³. Yani aslında ahlak üzerindeki etkiyi meydana getiren şeyin, bazen sosyal bir gruba bağlılık ve kişinin kendini o grupla özdeş kılma arzusu sonucu meydana geldiği bir gerçektir. Dolayısıyla denilebilir ki, dindarların yaşamlarında, bazen gayri ahlaki söylem ve eylemlerin görülüyor olması, dinden ziyade kalıtsal ve sosyo-psikolojik nedenlerden kaynaklanmaktadır.

Sonuç

Din, Yüce Allah'ın insanlığa gönderdiği değerler bütünüdür. O değerlerin hayata tatbik edilme bilinç ve biçimine dindarlık adı verilir. Başka bir ifadeyle dindarlık, insandaki huy ve melekelerin Yüce Allah'ın emirlerine boyun eğmesiyle oluşan bir zihin ve ruh hali, bir bilinç ve bir davranış kalıbıdır. Ahlak ise, başta Yüce Allah olmak üzere insanın, hem kendisiyle hem de diğer varlıklarla kurduğu ilişkiler kompleksidir. Dinin ön gördüğü amacın gerçekleşmesi için bireysel ve toplumsal açıdan insanın ahlaklı yetişmesi gerekir. Çünkü din, olabildiğince kulun bilincinde açık bir şekilde ahlakî bir yaşamı öngörür. Onun için dindar bir Müslüman, aynı zamanda güzel ahlaklı bir insan anlamına gelir.

İslam'ın öngördüğü ahlak, müminlere şahsiyet ve bilinç kazandıran bir olgudur. Yani insanı insan yapan, mümine kimlik kazandıran en önemli unsur ahlaktır. Zira

92 Sabri Çap, "Sünnet'e Aykırı Dindarlık Tezahürlerine Karşı Hz. Peygamber'in Tutumu", İslam ve Yorum IV, (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2020), 324, 327.

93 Ejder Okumuş, "Gösterişçi Dindarlık", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6/2 (2006): 22.

İslam'a göre ahlak, iman ve amelden ayrı ve bağımsız değil, onun mütemmim bir cüzüdür. İslam'da dini inançlarla ahlakî değerler çoğu zaman iç içe ve beraber zikredilmiş ve Müslümanların, amel ve ahlak bakımından savrulmaları önlenmeye çalışılmıştır. Bu durumun en somut örneği, bizzat Hz. Peygamber'dir. Zira O'nun (s.a.s.) yüce bir ahlak üzere olması veya ahlakı tamamlamak üzere gönderilmesi, aynı zamanda sahih bir inanca ve salih bir amele sahip olduğunun göstergesidir. Çünkü iman ve amel, ahlaklı olmayı zorunlu kıldığı gibi, ahlak da iman ve ibadetin olgunlaşmasının bir nedenidir. Yani nasıl ki, inanç ve ibadetleri zayıf olan bireylerin ahlakî olgunluğa erişmesi zor görünüyorsa, ahlakî zaafı olanların da sahih bir imana ve salih bir amele sahip olması zordur. Onun için din ve ahlakın birbirini tamamlayan, düzelten ve besleyen bir etkisi söz konusudur.

Müslümanlar için din, hayatın her yönünü içine alan, insanı içten ve dıştan kuşatan, onu duygu, sezgi, inanç ve düşünceleriyle bir bütün halinde kavrayan ve yönlendiren bir kurumdur. Çünkü onlara göre İslam, inanç ve duygu, eylem ve ahlaktan ibaret bir dindir. Ahlak ise, hayatın bütün katmanlarında görülebilen evrensel insanî bir değerdir. Bu değer, insanı diğer varlıklardan ayıran en belirgin özellik ve insan olmanın vazgeçilmez bir kaynağı ve göstergesidir. Zira ahlaklı olmayan kişi, insanlığını tamamlamamış biri olarak kabul edilir. Onun için İslam, kişiyi, doğru bilgiyle donatarak, onu inanç, amel ve ahlak bakımından yetiştirmek üzere gönderilmiştir. İslam'ın bu gaye ve amacı taşıdığı şüphesiz iken, Müslümanlarda görülen ahlakî zaafıların biyolojik ve psiko-sosyal birçok nedeni olabilir. Onun için dindar insanın duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını yönlendirmede din, tek ve yegâne neden değil, birçok etkenden sadece biridir.

Ontolojik olarak insan ahlakının oluşum ve gelişimini sağlayan üç temel etken söz konusudur. Bunlar; kişinin doğuştan getirdiği kalıtsal özellikler, içinde yetiştiği çevresel koşullar ve sahip olduğu irade gücüdür. Din ise insanı, ahlakî davranışlar konusunda bilgilendirmek ve yaptıklarından sorumlu tutmak üzere gönderilmiş bir dış etkidir. İnsan, kendi ahlakını etkileyen kalıtsal (genetik yapı, zeka, hormon) özellikler ile çevresel şartları (bilgisizlik, yanlış dini algı, örf, adet ve medya), meşru yollarla kontrol altına aldığı anda ahlaklı davranmış olur. Zira insan eylemlerinin ortaya çıkmasında sadece biyolojik yapı değil, o yapıyı harekete geçiren çevre şartları (coğrafya, iklim, eğitim, beslenme ve sağlık şartları) da etkilidir. Kalıtım ve çevre şartları ne olursa olsun insan, yapabileceğinin en iyisini yapmakla mükelleftir ki, bu aynı zamanda dinin emridir. Zira irade gücü insana, duygu ve güdülerini, iklim ve sosyal şartlarını kontrol altına alma imkanını vermektedir. Onun için insanı hayvanlardan ayıran ve özgün kılan en önemli şey,

onun, içgüdülerini aşabilme, çevrenin etkisini kırabilme kudretine sahip oluşudur. Zira insan, bunu aşabildiği ölçüde insan olmayı başarmıştır. Dinin buradaki fonksiyonu ise insan iradesine yol gösterip onu teşvik ve takviye etmesidir. Dolayısıyla insan fiillerini sadece kalıtıma veya sadece çevre şartlarına indirgemek, insan iradesini yok saymak anlamına gelir ki, bu da insanın sorumluluğunu ve hesap vermesini anlamsız hale getirir. Aslında dinin öngördüğü sorumluluk, sorumlu olunan eylemlerin özgür irade ile gerçekleştirilmiş olmasını gerektirir. Zira özgür irade, farklı seçenekler içerisinde herhangi birini tercih etme potansiyeli anlamına gelir. Bu da ceza ve mükafatın tahakkuku ve adaletin tesisi için olmazsa olmaz bir şarttır.

Ahlaklı bireyleri yetiştirmek ve adaletli toplumları oluşturmak üzere gönderilmiş olan dinin, zaman zaman kendi mensupları üzerinde ideal bir fonksiyon icra edemediği bir gerçektir. Yani İslam dininin değerlerine inandığı ve pratiklerini yerine getirdiği halde, diğer insan ve varlıklara karşı istenilen ahlakî olgunluğu gösteremeyen Müslümanların sayısı hiç de az değildir. Bu durum ise, insanlarda bir çelişki ve dolayısıyla bir hayal kırıklığına sebep olmaktadır. Dindarlık-ahlak ilişkisi, insanın, her zaman görmek istediği, fakat bazen göremediği olumsuz bir şekilde ortaya çıkabilmektedir. Bu durum ise, insanlarda birtakım dinî ve toplumsal sorunların meydana gelmesine neden olmaktadır. Mesela, dindar olmayanlar, dindarların davranışlarına bakarak dinî değerleri algılamakta ve yargılamaktadır. Çünkü çoğu zaman insan, olguları algılar üzerinde okumaktadır. Zira bazen dindar olmayanlar, dine dair algılarını, dindar kişiler üzerinden okumakta ve onların davranışlarına bakarak oluşturmaktadır. Dolayısıyla Müslümanların bu çelişkili durumuna bakarak dinî değerlendirmeler yapan çevreler, hayal kırıklığına uğrayıp dine karşı olumsuz bir tavır takınarak mesafeli davranabilmektedir. Onun için dindarların, olabildiğince kendi söylem ve eylemlerine dikkat etmesi gerekir. Halbuki her ne kadar bu olumsuz durumun sorumlusu olarak dindar insanların davranışları görülüyorsa da aslında, din(darlık) ile ahlak arasındaki çelişki ya dinin tam anlamıyla yaşanmamasından ya da ahlaka dair algının gerçek anlamda kavranmamasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla dinî değerlerin, dindarların davranışları üzerinden algılanması doğru ve tutarlı bir düşünce değildir.

Kaynakça

Acunî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-Hafa*. nşr. Ahmed el-Kalaş. Beyrut: yy, 1985.

Akbulut, Ahmet. "Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileştirilmesi". *AÜİFD* 31 (1989): 331-348.

Akın, Murat. "İman ve İmanla İlgili Temel Kavramlar". *İslam İnanç Esasları* ed. Salih Sabri Yavuz-Faruk Sancar. ss. 35-59. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018.

- Ardoğan, Recep. *Delillerden Temellere Sistematik Kelam*. İstanbul: KLM Yayınları, 2016.
- . *Âmentü Şerhi*. İstanbul: KLM Yayınları, 2015.
- Arslan, Hulusi- Mustafa Bozkurt. *Sistematik Kelam*. Malatya: TDV Yayınları, 2015.
- Aydın, Ömer. *Kur'an-ı Kerim'de İman-Amel İlişkisi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2007.
- Aykaç, Mustafa. "İman Kavramı". *Sistematik Kelam* ed. Mehmet Evkuran. ss. 309-327. Ankara: Bilay Yayınları, 2020.
- Bulut, İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Chittick, William. *Varolmanın Boyutları*. çev. Turan Koç. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Çağrı, Mustafa. *İslam Düşüncesinde Ahlak*. İstanbul: Dem Yayınları, 2012.
- Çap, Sabri. "Sünnet'e Aykırı Dindarlık Tezahürlerine Karşı Hz. Peygamber'in Tutumu". *İslam ve Yorum IV*. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2020.
- Çelebi, İlyas. *İslam'ın İnanç Esasları*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2009.
- . "İlk Kelam Tartışmaları ve İnanç Grupları". *Kelam* ed. Şaban Ali Düzgün. ss.47-63. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Çelebi, Kınalızade Ali. *Ahlak-ı Alâ'i* haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları, 2005.
- Gazalî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyau Ulumi'd-Din* trc. Sıtkı Güllü. İstanbul: Huzur Yayın-Dağıtım, 1998.
- Gölcük, Şerafeddin- Süleyman Toprak. *Kelam*. Konya: Tekin Kitabevi, 2001.
- Güler, İlhami. *İman-Ahlak İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi* çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Daru'l-Arabî, h.1300.
- İbn Miskeveyh. *Tehzibu'l-Ahlak (Ahlak Eğitimi)* çev. Abdulkadir Şener, Cihat Tunç, İsmet Kayaoğlu. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmî Kelam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- Karadaş, Cağfer. *Çadaş İslam Düşünürleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Karadeniz, Osman. "İman-Amel İlişkisi ve Büyük Günah (Kebire) Etrafındaki Tartışmalar". *Kelam* ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Karagözoğlu, Hümeyra. "İbn Miskeveyh'te Adalet Kavramının Siyasi Yansımaları". *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 14/27 (2009): 93-118.
- Karaman, Hayreddin vd. İmihal. İstanbul: Divantaş Yayınları, 1998.
- Karataş, Mustafa. *İbadetlerde Ruh ve Şekil*. İstanbul: Gonca Yayınları, 2016.

- Klavuz, A. Saim. *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Kazerunî, Alauddin. *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Kutub, Seyyid. *İslam'da Sosyal Adalet* çev. Harun Unal. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2007.
- Malik b. Enes. *el-Muvatta*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nursi, Bediüzzaman Said. *İşaratü'l-İ'caz*. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2013.
- . *Mektubat*. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2013.
- Okumuş, Ejder. “Gösterişi Dindarlık”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/2 (2006): 17-35.
- Özel, Hilal-Kaplan, Hasan. “Din ve Ahlak Birbirleriyle Nasıl İlişkilidir? Kısa Bir Literatür İncelemesi”. *Türkish Studies*. 13/15 (Spring 2018): 345-372.
- Sarıkaya, Berat. “İnsanın Yapısı ve Davranışları: Biyoloji-Kader İlişkisi”. *Sistematik Kelam* ed. Mehmet Evkuran. Ankara: Bilay Yayınları, 2020.
- Sarıkaya, Saffet. *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Şekeroğlu, Sami. *Maturidi'de Ahlak/Felsefi Bir Betimleme*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Taftazani, Saduddin. *Kelam İlmi ve İslam Akaidi* çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelam İlmi Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2007.
- Tusî, Nasiruddin. *Ahlak-ı Nasirî* çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- Tümer, Günay. “Din”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ulupınar, Hamide. *Ahmed Zerruk Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2017.
- Üysal, Enver. “Dindarlığın Ahlaki Temelleri Üzerine Bazı Düşünceler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2005): 41-59.
- Ünverdi, Mustafa. “Mukallidin İmanı”. *Sistematik Kelam* ed. Mehmet Evkuran. Ankara: Bilay Yayınları, 2020.
- Vuruşkan, Hüseyin. “Hadislerin Diliyle İman-ı Kamil Kavramının Karakteri”. *Diyanet İlmi Dergi* 55 (2019): 339-377.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Yeşilyurt, Temel. “Bilgi Kuramı”. *Kelam* ed. Şaban Ali Düzgün. ss. 312-323. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.